

תולדות החסידות

דוד אסף

1. הגדרות

החסידות היא תנועת תחייה דתית בעלת דיוקן חברתי מובחן, ששורשיה ברבע השני של המאה ה-18 וקיומה לא פסק מאז ועד היום. היא מזוהה מבחינה רעיונית והיסטורית עם דמותו של רבי ישראל בן אליעזר, המוכר בכינויו 'בעל שם טוב' או בעש"ט (בין 1700/1698 – 1760), עם תורותיו המיוחדות, תודעתו העצמית כמנהיג ציבור ופעולותיו כבעל בשורה דתית חדשה. הופעת החסידות, התפשטותה המהירה וההזדהות עמה – אמנם תוך מאבק בלתי פוסק מצד מתנגדיה – הפכו אותה לתופעה מרכזית בתולדות עם ישראל בעת החדשה ולאחד המאפיינים הבולטים בעולמם הדתי, החברתי והחוקייני של יהודי מזרח אירופה.

ראשיתה של החסידות בפעילות בעלת אופי אליטיסטי-ספונטאני של למדנים ומקובלים שחיו בחלקים הדרום-מזרחיים של מלכות פולין-ליטא, במיוחד בפלך פודוליה. אישים אלה, שהבעש"ט היה הבולט בהם, פעלו כיחידים או בחבורות וביקשו להפיח תוכן רוחני חדש בדרכים המסורתיות של עבודת ה' וליטול חלק פעיל יותר בהנהגת הציבור. בדור שלאחר פטירתו של הבעש"ט זיהו עצמם מעריציו בשם הטעון 'חסידים', תואר שקודם לכן כונו בו יחידים שהציבור הכיר בהם כעובדי ה' מעולים וככאלה הוענקו להם זכויות יתר בתחום הפולחן הדתי. בני חוגו של הבעש"ט, תלמידיהם ותלמידי-תלמידיהם, היו למנהיגים כריזמטיים שפעלו בקהילות רבות באוקראינה, ברותניה האדומה (לימים גליציה המזרחית) וברוסיה הלבנה ומשכו אליהם מעריצים וסקרנים, אך בעיקר צעירים למדנים שחשו כי דרכי הלמדנות המסורתית אין בהם די לסיפוק צרכיהם הרוחניים.

התמורות המדיניות המפליגות שהתרחשו בפולין במהלך המאה ה-18 והביאו ברבע האחרון של מאה זו לחלוקותיה של המדינה בין המעצמות האבסולוטיסטיות שהקיפדה, השתלבו בתהליכים פנימיים של התפוררות הקהילה היהודית האוטונומית ועליית מקורות השראה וסמכות דתית חדשים. צמיחתה של החסידות והתפשטותה התרחשו על רקע התערעורתו של סֶדֶר חברתי-מעמדי ישן: ביטול ועד ארבע ארצות בשנת 1764; חוסר אמון כלפי המוסדות המסורתיים של הנהגת הקהילה, והרבנות בכלל זה, שנתפשו יותר ויותר כמשרתי האינטרסים של האצולה הפולנית; וכן גילויים רבים של מתיחות סוציאלית ובין-מעמדית. לאלה נוסף גם משבר דתי-מוסרי שנגרם כתוצאה מספיחי המשיחיות השבתאית והפרנקיזם

ומהיחלשות מעמד הרבנים, שרבים מהם נחשדו כמי שאינם ראויים לתפקידם ומונו בעיקר הודות לכספם וקשריהם עם השלטונות.

למרות ניסיונות בוטים של מתנגדים להבאיש את ריחה של החסידות ולהציג את ראשיה כבורים ומושחתים, נתפשה החסידות בעיני רוב העם כתנועה 'נקייה' מבחינה דתית ומוסרית, ומנהיגיה, הצדיקים, נחשבו כדמויות רוחניות נעלות וכמי שרק טובת הכלל עומדת נגד עיניהם. לחלל הריק שהותירו אחריהם המוסדות הקהילתיים הישנים ששקעו נכנסו מנהיגי החסידות בכוח יוקרתם האישית ומעמדם המוסרי, ולמרות שמלכתחילה לא התכוונו להחליף את המוסדות הישנים אלא רק לחזקם ולהשתלב בתוכם, בפועל ניכסו לעצמם סמכויות שקודם לכן היו בתחום אחריותה של הקהילה.

למן סוף המאה ה-18 עברה החסידות תהליכי טרנספורמציה והתמסדות ששינו את דמותה ההיסטורית. בד בבד עם התפשטותה בכל רחבי מזרח אירופה והתפצלותה לקבוצות משנה רבות הפכה החסידות לתנועה עממית הפונה גם אל ההמונים ולא רק אל האליטות. כתוצאה מכך נמצאו תומכי החסידות בכל שכבות החברה המסורתית ללא כל הבחנה של השכלה או מעמד חברתי-כלכלי. בראש כל עדה עמד 'צדיק' (המכונה גם 'רבי' או 'אדמו"ר'), שייצג סוג חדש ושונה של מנהיגות דתית. מנהיגות זו נהנתה ממעמד, יוקרה וסמכות שונים מאלה שהיו מנת חלקם של הרב או הפרנס – מנהיגיה המסורתיים של הקהילה. הצדיק לא מונה או נבחר לתפקידו בצורה פורמלית, ואף לא נדרש להוכיח הצטיינות בידע תורני. הוא **התקבל** כמנהיג על ידי חסידיו (גם בידי אלה שלא גרו בקהילתו) בתוקף אישיותו הכריזמטית או בולטותו הספיריטואלית, ולמן המאה ה-19 ואילך בתוקף ייחוסו המשפחתי אל שושלת הצדיקים הקודמים. ההשתלבות בעדה החסידית היתה וולונטרית, חווייתית ובלתי פורמלית, ודי היה בקבלת מרות הצדיק כדי להיחשב בין חסידיו. ספרותה של החסידות, שטיפחה את מעמדו המיסטי והחברתי המיוחד של הצדיק כמי שנבחר לתפקידו בידי האל, הביאה לאימוצו בפועל של עיקרון שושלתי בבסיס הלגיטימיות היחיד להנהגת העדה החסידית. סממן זה – צדיק בן השושלת העומד בראש העדה – הוא שמאפיין את כל העדות החסידיות מאז ועד היום (למעט חסידות ברסלב).

החסידות איננה ומעולם לא היתה 'תנועה' במובן של ארגון ריכוזי מודרני. למעשה זהו שם קיבוצי לעדות שונות ולקבוצות-מְשִׁנָּה רבות שנתהוו במהלך הדורות, בין בשל הבדלי גישות או דגשים רעיוניים-חברתיים בין בשל סכסוכים אישיים בתוך שכבת ההנהגה. למן המאה ה-19 ואילך מזהות העדות החסידית עם השושלות המשפחתיות שהצמיחו את מנהיגיהן, והן מכונות, בדרך כלל, על שם העיירות במזרח-אירופה שבהן התבססו או התפרסמו ה'חצרות' של אותן שושלות.

כגודל הישגיה של החסידות, כן גודל ההתנגדות לה. המאבק המאורגן בה, שראשיתו בוילנה בשנת 1772 עם הטלת חרם על החסידים שבקהילה, שיקף את מעמדה המאיים של החסידות כלפי המבנה המסורתי של הקהילה היהודית, את מקורות הסמכות וההנהגה החדשים שלה, ואת הקסם הרב שהילכה 'החוויה' החסידית על בני תורה ולמדנים. מאבקם של המתנגדים בחסידים – יהיו מניעיו אשר יהיו – נכשל כישלון חרוץ לאחר שנמשך באינטנסיביות דור אחד בלבד, אך הוא טבע את חותמו בעיצובם של קווי מתאר חברתיים ורוחניים המבחינים עד היום בין שתי הקבוצות העיקריות המרכיבות את החברה החרדית: החסידים מכאן, והמתנגדים, או בכינויים המודרני 'ליטאים', מכאן.

למן הרבע הראשון של המאה ה-19, החליף הדו-קיום את האיבה. בד בבד עם תהליך ההתפייסות בין החסידים למתנגדיהם מקרב נאמני המסורת קם לחסידות אויב חדש, נחוש ומתוחכם פי כמה מקודמיו – ההשכלה. מאבקם של החסידים והמשכילים אלה באלה חרג מממדי המחלוקת השגרתיות בין קבוצות שונות בתוך החברה היהודית המסורתית על הדרך הנכונה בעבודת ה', ואינו יכול להתפרש רק כמאבק על אינטרסים כלכליים ועל עמדות השפעה. מחלוקת זו הביאה לידי מיצוי את המתח העיקרי המאפיין את תולדות ישראל בזמן החדש: העימות בין 'מחדשים' ל'משמרים' בשאלת זהותה הדתית והתרבותית של החברה היהודית ומקומם של 'הזמנים החדשים' ו'רוחם' בעיצוב תמונת העתיד של העם.

החסידות, על כל זרמיה ומנהיגיה, ניצבה בדרך כלל בראש החזית השמרנית ונאבקה בצורה נחרצת וחסרת פשרות בהשכלה, בחילון, בלאומיות ובציונות. היסודות החברתיים והדתיים הרדיקליים שבלטו בראשית החסידות, וכוחם היה יפה כל עוד התנהל המאבק בתוך מסגרותיה של החברה המסורתית, היו עתה – במפגש עם המודרנה ועם חברה יהודית מפוצלת – ליסודות שמרניים מובהקים, שקידשו את 'הישן' וראו בו פתרון יחיד למאבק ב'חדש' ולהתגוננות מפני איומיו ופיתוייו. החסידות היתה אפוא לא רק תנועה דתית וחברתית, שיצרה ופעלה מתוך עולמה הפנימי, אלא גם יריבה ומתחרה לזרמים דתיים וחברתיים אחרים, שהסעירו את החברה היהודית המזרח אירופית במאות 19-20. זרמים אלה – והחסידות בתוכם – ביקשו לעצב את זהותה של החברה היהודית בהווה ובעתיד לא רק בדרך 'חיובית' של התחדשות ושל יצירה פנימית, אלא גם באמצעות דה-לגיטימציה של היריב ומאבק נחרץ בו ובהשפעותיו.

2. תיקוף

א. צמיחה וגידול (1736-1760)

ראשיתה של החסידות נטועה בהווי חייהם 'הישן' של יהודי פולין: חברה מסורתית מלוכדת בעלת מסורת עתיקה של ארגון קהילתי, דיוקן כלכלי ומשפטי מוגדר, שפת דיבור ותקשורת אופיינית (יידיש), ואורח חיים המעוצב על-פי ההלכה התלמודית ופרשניה המוסמכים מצד אחד, ומצד אחר על-פי אתוס עממי שהשתקף בספרות המנהגים, המוסר, הדרוש והקבלה. במרכזו של שלב ראשוני זה עומדים חסידים ומקובלים, שפעלו בחלקיה הדרום-מזרחיים של פולין (אוקראינה של היום), כיחידים וכ'חבורות' אך בלי כל קשר מאחד ביניהן. פעילותם של חוגים אלה, שהיו התשתית החברתית והרעיונית מתוכה צמחו הן מנהיגי החסידות הן מנהיגי ההתנגדות, נשאה אופי מגוון: היו בתוכם כאלה שהוחזקו כבעלי 'רוח קודש' והקדישו עצמם לפעילות דתית ומיסטית בעלת אופי סגפני, מתבודד ופורש, לעומתם עסקו אחרים בלימוד תורה וקבלה, בתפילה ובקיום מצוות תוך הדגשת ערכים של התלהבות, שמחה ודבקות דתית.

זירת פעילותו העיקרית של הבעש"ט היתה בכפרים ובעיירות של פלך פודוליה. לאחר תקופת 'הסתר' והתכוננות דתית, שבמהלכה התבודד בכפרים קטנים בשולי הרי הקרפטים, 'בין קוֹסוב לקוֹטב', נחשף הבעש"ט בפומבי (כנראה בשנת 1733), כמרפא מומחה העושה שימוש יעיל בשמות קדושים ('בעל שם'), כמיסטיקן בעל כוחות מאגיים וכמי שנושא עמו בשורה דתית חדשה. הבעש"ט הפנה תחילה את מאמציו אל בני אותן חבורות עילית חסידיות מתוך ציפייה להכרה בכוחותיו הרוחניים יוצאי הדופן (שבלטו במיוחד בתפילתו האקסטטית) ובמנהיגותו הכריזמטית, ומשזכה בהכרת מקצתם החל בהפצת תורתו המקורית בקרבם. מעריציו התלכדו סביבו בעיקר בעשרים השנים האחרונות לחייו (1740-1760), שבהן גר בעיירה מז'יבוז', ובה זכה להוקרה ולמעמד מיוחד גם מצד יושבי העיר שאינם חסידים. הבעש"ט וחבורתו היו לגרעין אליטיסטי מובחן, שניכר בהווי היומיום הדתי שלו ובמנהגים ייחודיים כמו תפילה בנוסח ספרד (בצירוף כוונות קבליות שיוחסו לאר"י ולתלמידיו), הקפדה על טהרת הגוף במקווה או שחיטה בסכינים מלוטשות.

בין תלמידיו ועמיתיו של הבעש"ט, שמקצתם היו קשורים לחבורות חסידיות קודמות, היו רבני קהילות ותלמידי חכמים (כמו יעקב-יוסף מפולנאה או מאיר מרגליות מאוסטרהא), מגידים, דרשנים ומוכיחים (כמו מנחם-מנדל מִבְּאָר, דב-בער ממזריץ' או אריה-ליב מפולנאה), שוחטים, חזנים ומלמדים. הבעש"ט פעל אמנם גם בקרב פשוטי-עם והטה אוזנו ולבו למצוקותיהם, אך הללו לא נמנו עם בני חוגו הקרוב ולא אליהם כוונה תורתו הדתית החדשה.

למרות פעילותם בת הזמן והמקום של שבתאים נסתרים לא נמצאו ראיות של ממש לקשר מודע כלשהו או להשפעה רעיונית בין ראשוני החסידים לבין אחרוני השבתאים. החסידות, מכל מקום, התנערה בצורה נחרצת מהאשמה זו, שהטיחו בה מתנגדיה ואותה קיבלו גם מקצת חוקריה של החסידות. כמו כן לא נמצאו ראיות לזיקתה של החסידות לתנועות פייטיסטיות לא-יהודיות שפעלו בראשית המאה ה-18 במזרח אירופה.

מעריצי הבעש"ט קיימו ביניהם שותפות דתית, אך לא הסתפקו בכך וניסו להשפיע מרוחם ומתורתם גם על הציבור שבתוכו פעלו ועל מנהיגיו. הם ביקרו את סדרי העדיפות הדתית המקובלים בעבודת ה' והציעו כיווני תחייה והתחדשות אחרים, שבמרכזם התלהבות דתית-אקסטטית במעשי מצווה, ובמיוחד בתפילה; הרחבת המושג של מצוות תלמוד תורה לתחומי ידע נוספים, כגון ספרות מוסר קבלית; וסוג חדש של מנהיגות רוחנית המחויבת לציבור שבתוכו היא פועלת. ההתנגדות לחסידות בשלב זה לא חרגה מביקורת ספוראדית בעלת אופי מקומי, ולא לבשה מימד מאורגן ושיטתי. פרק זה בתולדות החסידות מסתיים עם פטירת הבעש"ט (1760).

ב. גיבוש והפצה (1760-1815)

במרכזה של תקופה זו, שהיא שלב המעבר מחבורה אינטימית לתנועה המונית וממוסדת, עמדו המגיד דב-בער ממזריץ' (מת 1772) ותלמידיו, שזירת פעילותם העיקרית היתה בוולין וברוסיה הלבנה. השפעת 'המגיד' היתה רבה וכמה מתלמידיו היו למנהיגי עדות חסידיות עוד בחייו (כמו אהרן 'הגדול' בקארלין ומנחם-מנדל [מוויטבסק] במינסק), וביתר שאת לאחר מותו. 'המגיד' לא נחשב ליורשו הפורמלי של הבעש"ט אלא רק אחד מבכירי תלמידיו. באותה עת פעלו גם אישים אחרים בעלי שיעור קומה, כמו יעקב-יוסף מפולנאה (מת 1783) או פנחס שפירא מקורץ' (מת 1790), שראו גם הם בבעש"ט את מורם הרוחני ובהנהגותיו את שיטתם הדתית, אך לא קיבלו את מנהיגות 'המגיד' ואף ביקרו את דרכו הרעיונית.

על רקע שלוש חלוקותיה של פולין (1772, 1793, 1795) והתפרקותה של המלכות שאיחדה עד אז מבחינה מדינית את כלל יהודי מזרח אירופה, התגבשו לראשונה חצרות חסידיות במתכונת קבע, כפי שהיא מוכרת במיוחד במאה ה-19. שליחים ותועמלנים, שפעלו בשליחות הצדיקים או מטעם עצמם, הפיצו את החסידות ותורתה מעבר לאזורי התגבשותה הראשוניים בפלכי פודוליה, וולין וקייב והגיעו לקהילות רבות במערב גליציה, במרכז פולין, ברוסיה הלבנה ובליטא. הרכבה האנושי הצעיר של ה'עדה' החסידית החדשה ואופייה הראשוני והנלהב הקנה לה דפוסי פעילות של תרבות נעורים תוססת המתלכדת ומתגבשת על בסיס הווי דתי, חברתי וכלכלי משותף וייחודי. חסידים החלו לנסוע אל חצרו של הרבי כדי

לבקרו ולשהות עמו בימי שבת ומועד, וקצתם אף נשארו שם למשך תקופה ארוכה וכונו 'יושבים'. ה'חצר', שהפכה מכאן ואילך למוקד הגיבוש העיקרי של העדה, התמלאה לא רק בחסידים עולי רגל, המבקשים להתבשם מתורתו של הרבי ומהנהגותיו, אלא גם בסקרנים ובמבקשי תשועות וברכות.

התבססותה של העדה החסידית, לאור הביקוש הרב לתורתם של הצדיקים, כפתה על החסידות פיתוח מעשי ועיוני של דרך הורשת המנהיגות וגיבוש דפוסים ארגוניים של הפצה ומיסוד. המציאות החברתית המגוונת והתוססת חייבה מענה המאפיין מגמה של התרחבות והתפשטות: עליית טיפוסים שונים של מנהיגות (למשל, צדיקים 'עיוניים', המקדישים את רוב זמנם לענייני רוח ועבודת ה', לעומת אלה ה'מעשיים', שרוב זמנם הוקדש לסיוע ולטיפול בפונים אליהם); ייסוד מניינים נפרדים בקהילות המרוחקות מחצר 'האם'; תביעה מן החסידים לדאוג לביסוסם הכלכלי של הצדיק, בני משפחתו וחצרו; ומעורבות הולכת וגוברת של הצדיק ונאמניו במערכות הקהילתיות, תוך ניסיונות להשפיע על מוקדי השליטה בהן בדרך של מינוי והדחת בעלי תפקידים ו'כלי קודש' (כמו רבנים ודיינים, שוחטים, חזנים, מלמדים ומוהלים).

עם התלכדותן של עדות שונות סביב דמותו של צדיק כריזמטי והתמסדותן סביב חצרו החלו להתגבש גם אסכולות תיאורטיות שפירשו את עקרונות השיטה החסידית בעבודת ה' והבליטו את מעמדו הדתי החדש והמיוחד של הצדיק. בשנות השמונים של המאה ה-18 ראו היצירות הספרותיות הראשונות של החסידות את אור הדפוס, ובמרכזן שלושת החיבורים העיוניים הקלאסיים של תורת החסידות: 'תולדות יעקב יוסף' ליעקב-יוסף מפולנאה (נדפס לראשונה בקורץ 1780), 'מגיד דבריו ליעקב' לדב-בער ממזריץ' (נדפס לראשונה בקורץ 1781) ו'נועם אלימלך' לאלימלך מליז'נסק (נדפס לראשונה בלבוב 1788).

בתקופה זו גם בולט המאבק השיטתי והמאורגן שנערך נגד החסידים בכמה קהילות, במיוחד בשקלוב, וילנה וברודי, בהשראתו של מי שנחשב כסמכות דתית עליונה ודמות מופת נערצת – הגאון אליהו מווילנה (גר"א). המאבק הובל בידי רבנים, מגידים, פרנסים ובעלי בתים, שלא השלימו עם דרכם של החסידים בעבודת ה', וראו בפעילותם ובתורתם לא רק ערעור על הסדר הדתי-המעמדי הקיים, שבו רק בני עלייה יחידים (שאף הם כונו, מימים ימימה, בתואר 'חסידים') או בני חבורות אליטריות של למדנים ומקובלים (כמו זו שהתרכזה ב'קלויז' המפורסם בברודי) רשאים היו לנהוג מנהגי חסידות ייחודיים, אלא בעיקר סכנה של כפירה חדשה בדמות גלגול נוסף של האמונה השבתאית.

גם לאחר מות הגר"א (1797) נמשכו מסעות ההחרמה והשיסוי נגד החסידים אך הם שקעו בהדרגה, אם בשל כישלון הרדיפות, אם מהעדר דמות-על סמכותית שתאציל מרוחה ומקנאותה על המאבק, אם בשל ההכרה הרווחת שככלות הכול החסידות רחוקה מלהיות

תנועת כפירה. מותם של המגידיים ישראל ליבל מסלוצק (בערך 1800) ודוד ממאקוב (1814), שראו עצמם כשליחיו האישיים של הגר"א בפעילותם האנטי-חסידיית הנמרצת, סימל אף הוא את גוויעתו של המאבק.

נקודת מפנה חשובה בתולדות החסידות קשורה בהסכמת שלטונות המדינה להכיר בזכותם של החסידים לייסד מנייני תפילה נפרדים ולבחור לעצמם את מנהיגותם הרוחנית. בגליציה האוסטרית הותרו המניינים כבר ב'כתב הסובלנות' של שנת 1789, ואילו ברוסיה הצארית ניתן ההיתר במשתמע ב'תקנת היהודים' של שנת 1804, שבה נקבעו קווי היסוד למעמדם המשפטי של היהודים. הכרת השלטונות בלגיטימיות של הפיצול הדתי בחברה היהודית תרמה לערעור נוסף במעמדה הריכוזי של הקהילה המסורתית ומוסדותיה ופתחה את דרך ההשתחררות מהזיקה הכפויה אליה, לא רק לחסידים אלא גם לקבוצות אחרות (כמו משכילים) שעד אז היו קשורות בה שלא לרצונן.

במהלכה של תקופה זו נתהוו כמה מן השושלות החסידיות החשובות והופיעו טיפוסי צדיקים חדשים שייצגו את פניה המגוונות של החסידות:

בפלכים הדרום-מערביים של רוסיה (קייב, פודוליה, וולין) התפרסמו כמה מתלמידי המגיד ממזריץ', שאמנם, ככל הידוע, לא עמדו בראש עדות גדולות אך השפעתם הרוחנית היתה רבה. בתוכם היו המגידיים מנחם-נחום מצ'רנוביל (1730-1797), שהיה לאבי שושלת טברסקי, וזאב-וולף מזייטומיר (מת 1798), שחיבורו 'אור המאיר' נחשב לספר יסוד חסידי; לוי-יצחק מברדיצ'ב (?-1809), רב ותלמיד חכם ששימש כאב"ד בפינסק, גורש ממנה בלחץ המתנגדים ומשנת 1785 ועד מותו פעל בברדיצ'ב כרב ומנהיג חסידי נערץ; נכדי הבעש"ט, האחים משה-חיים-אפרים מסודליקוב (?-1800) וברוך ממזיבוז' (1756-?1812); נינו של הבעש"ט, נחמן מברסלב (1772-1810), שדרכו ועולמו הרוחני המיוחד התסיסו את העולם החסידי בן זמנו; צאצאי 'המגיד': בנו היחיד אברהם 'המלאך' (?-1776), שלא עמד כלל בראש עדה חסידיית, ונכדו שלום-שכנא מפוהרבישצ'ה (1769-1802), שהיה אביו של ישראל מרוז'ין ומראשוני הנוהגים ב'דרך המלכות'.

בפלכי גרודנה (ליטא) ומינסק (רוסיה הלבנה) נתפרסמו עדותיהם של אהרן 'הגדול' מקארלין (1736-1772) ותלמידיו, שבשל פעילותם הבולטת כונו כלל החסידים בפי המתנגדים בשם 'קארלינער'. יורשו היה תלמידו, שלמה מקארלין (1738-1792), שגורש ממקומו ב-1786 וגלה ללודמיר שבולין. לאחר מותו ירש את מקומו אשר פּרלוב מסטולין, בנו של ר' אהרן (1765-1826), שהגדיל את מספר חסידיו והפכם לחסידות הגדולה ביותר בפּוֹלְסְיָה. עדות חשובות אחרות הונהגו בידי חיים-חייקל מאַמְדוֹר (מת 1787) ומרדכי מלְחוֹבִיץ' (1742-1810). **בפלכי ויטבסק ומוהילב** שברוסיה הלבנה בלטו במיוחד תלמידי 'המגיד' ממזריץ' – מנחם-מנדל

מוויטבסק (1730-1788) ואברהם מקוליסק (1741-1810), ולאחר עלייתם לארץ ישראל בשנת 1777 – שניאור-זלמן (1745-1813), שייסד את חסידות חב"ד השכלתנית, תחילה בלונדון ולמן שנת 1804 בליאדי.

בפולין המרכזית פעלו בתקופה זו חבורות קטנות של חסידים שעמדו בזיקה אל המגיד ממזריץ' וחוג תלמידיו. הם התרכזו בקהילות קטנות ועד שנות השמונים ידוע על נוכחות חסידית בריצ'וול (Ryczywół), אוסטרוֹבֶצָה, אפֶטָה, ז'ליחוב, נובי-דוֹור, וכן בקרקוב וברובע פראגה שבוורשה. בין השנים 1754-1766 עמד שמואל-שמלקה הורוויץ [לימים בניקלשבורג] (1726-1778) בראש ישיבה בעלת אופי חסידי בריצ'וול ובין תלמידיו שם היו לוי-יצחק [מברדיצ'ב], עוזיאל מיזליש (1744-1785), ישראל הופשטיין [מקוז'ניץ], אליעזר מטארנוגרוד (מת 1806) ואחרים. לא היו אלה מרכזים חסידיים עצמאיים של ממש, אלא גרעיני התהוות ראשוניים בלבד, שלא היה בהם כדי לבשר את התפשטותה הגדולה של החסידות בפולין במאה ה-19.

בגליציה המערבית, שקודם החלוקות כונתה 'פולין הקטנה' (Małopolska) ועתה היתה לחלק מן האימפריה האוסטרית, נתגבשה החצר החשובה והגדולה ביותר סביב אלימלך מליז'נסק (1717-1787), אחיו של זוסיא מאנופולי ותלמיד 'המגיד'. ר' אלימלך נחשב לאב הטיפוס של הצדיק ה'מעשי', הנתפס בעיני עצמו ובעיני חסידיו כמין 'צינור' להורדת ה'שפע' האלוהי מן העולמות העליונים אל העולם הזה. ככזה הקדיש את עיקר זמנו ופעילותו הרוחנית בדאגה לרווחתם החומרית של חסידיו (ובלשון החסידות: 'בְּנֵי, חַיֵּי וּמְזוֹנֵי', כלומר: צאצאים, בריאות ופרנסה), אך בה בשעה גם ציפה מהם לתמוך בו, במשפחתו ובחצרו באמצעות ה'פדיונות' שמסר כל חסיד הזוכה בברכתו.

עוד קודם פטירתו של ר' אלימלך ייסדו כמה מתלמידיו מרכזי חסידות חדשים, שהתבססו בראשית המאה ה-19. הבולט בהם היה יעקב יצחק הורוויץ מלְזַצוֹט (1745?-1815), שנודע בכינוי 'החוזה' מלובלין. הוא היה אישיות כריזמטית, ששילבה חסידות מיסטית והנהגת עדה גדולה. בנוסף, בית מדרשו שבלובלין הוא דוגמה ראשונה להיווצרות חצר חסידית בתוך מרקם עירוני (ולא עיירת). רוב מנהיגי החסידות בפולין ובגליציה, בדורו ולאחריו, ראו עצמם כתלמידיו. צדיקים חשובים אחרים מתלמידי ר' אלימלך, שעמדו בראש עדות גדולות, היו המגיד ישראל מקוז'ניץ שבפולין (1737-1814), מנחם-מנדל מרימנוב שבגליציה (מת 1815), שחצרו אליה נמשכו למדנים רבים היתה קודם לכן בפריסטיק, ואברהם-יהושע-השל מאפטה (1748-1825), שלאחר נדודים קבע את מושבו במז'בוז' שבפודוליה ובעשור האחרון לחייו נחשב לזקן הצדיקים שבדור.

דמות מיוחדת ובעלת השפעה עתידית רבה על החסידות בפולין היה תלמידו של 'החוזה', יעקב-יצחק מפשיסחה (1766-1813), שכונה 'היהודי הקדוש'. יחסיו עם רבו, שמלכתחילה ראה בו את יורשו העתידי, היו רוויי מתח וקנאה. סביב 'היהודי' התקבצה חבורת מעריצים אליטיסטית שקראה תיגר על מנהיגות 'החוזה'. דרכם המקורית של חסידי 'היהודי', ששילבה ערכים חסידיים ולמדניים עם ביקורת חריפה על מה שנתפס בעיניהם כוולגריזציה של החסידות 'המעשית', כמו גם מנהגם לאחר בזמני התפילה, הקימו עליהם מתנגדים רבים, ובראשם מאיר מאפטה (מת 1827) בעל 'אור לשמים', ומי שראה עצמו יורש ראוי ל'חוזה'. לאחר מות 'היהודי' נהו רבים מחסידיו אחרי תלמידו שמחה-בונם מפשיסחה, שארגנם כעדה מובחנת הנמצאת בעימות עם המרכז החסידי של לובלין ושלוחותיה.

לצד המרכזים בליז'נסק וברימנוב נוצרו בגליציה המזרחית מרכזים חסידיים נוספים, ובהם פעלו צדיקים נוספים. החשוב בהם היה יחיאל-מיכל מזלוצ'וב (1726-1781), תלמיד הבעש"ט ו'המגיד', שרבים מצדיקי הדור שאחריו ראו עצמם כתלמידיו. צאצאיו ייסדו שושלת צדיקים מסועפת בגליציה ובוולין (זוניהיל, סטפין, ברזנה). אישים חשובים אחרים שפעלו באזור זה היו משולם-פיביש הלר מזבארז' (1740?-1794), תלמיד המגיד מזלוצ'וב ומחבר ספרי מופת חסידיים ('דרך אמת', 'יושר דברי אמת'), והצדיק משה-ליב מסאסוב (1745?-1807), שהתפרסם בהתלהבותו הדתית ובמסירותו הרבה למעשי צדקה ופדיון שבויים.

כבר בשלהי המאה ה-18 היתה נוכחות חסידית זניחה בשולי ההתיישבות היהודית במזרח אירופה (**בסרביה** הרוסית; **מולדובה** ו**בוקובינה** האוסטריות). צדיקים שונים אמנם ביקרו במחוזות אלה אך לא השתקעו בהם לאורך זמן, והחסידים המקומיים ראו עצמם כפופים למרכזי החסידות הרחוקים שבאוקראינה, גליציה או פולין. דמות משפיעה בהפצת החסידות באזורים אלה היה חיים טירור (מת 1818), שכיהן כרב בצ'רנוביץ ובקיישינוב והיה הוגה חסידי חשוב (חיבר 'באר מים חיים', 'סידורו של שבת').

במלכות הונגריה הצטמצמה הנוכחות החסידית לחבלים הצפון-מזרחיים (שכוננו בפי היהודים בשם 'אינטרלנדי'), שגבלו בגליציה ובבוקובינה. אזור כפרי זה היה דליל מבחינה יישובית ותורנית ונחשב לנחשל מבחינה כלכלית. כבר בשנות השמונים של המאה ה-18 הקים יצחק-אייזיק טויב (מת 1821) מרכז חסידי בקאלוב (Nagykálló). חבורות קטנות של חסידים פעלו בעיקר במחוז מרמרש (Máramaros). גם באזורים אלה היתה אחיזתה של החסידות רופפת והתחזקותה ניכרה שם רק מאמצע המאה ה-19.

התפתחות חשובה בתולדות החסידות קשורה בזיקתה ל**ארץ ישראל**. החסידות היתה ביסודה תנועה שהתרכזה בשימור ההוויה היהודית המסורתית בגלות ובמציאת פתרונות לקשיי הקיום היומיומי של המוני בית ישראל במסגרת העולם המזרח-אירופי הישן. אמנם,

חסידים יחידים עלו תמיד לארץ ישראל, ואף לבעש"ט יוחס ניסיון כזה שנכשל, אך על אף מקומה המרכזי של ארץ ישראל בתודעה הדתית וההכרה בנחיצות הסיוע החומרי ליושביה, היא נותרה בשולי עולמם הריאלי של רוב הצדיקים והחסידים. שינוי בולט ראשון ביחס זה חל כאשר ב-1777 עלתה קבוצה חסידית גדולה לארץ ישראל בהנהגת מנחם-מנדל מוויטבסק ואברהם מקוליסק. עלייה זו, שבין מניעיה היתה גם שמועה שהופצה על בואו הקרוב של המשיח, הביאה לביסוסו של היישוב החסידי בארץ ישראל, בעיקר בטבריה ובצפת, והניחה את התשתית הארגונית למפעל איסוף הכספים בגולה עבור בני ה'כולל' החסידי הגרים בארץ (כספי ה'חלוקה'). עלייתם של חסידים לא פסקה אמנם מאז, אך למן ראשית המאה ה-19 ועד לאחר השואה העדיפו רוב מנהיגי החשובים של החסידות לשמר את יסודות הקיום המסורתי במזרח אירופה ולא קבעו את מושבם לא בארץ ישראל ואף לא בארצות המערב.

למן סוף המאה ה-18 התמודדו העדות החסידיות הוותיקות שבאוקראינה, בגליציה המזרחית וברוסיה הלבנה עם שאלת 'בני הצדיקים' (בחסידויות האחרות, במיוחד בפולין, צצה הבעיה מעט מאוחר יותר). ההסכמה הרווחת, שהצדיק יכול להוריש לצאצאיו את הכריזמה הדתית שניחן בה, עיצבה למעשה את דיוקנה של ההנהגה החסידית העתידית. חסידות חב"ד היתה כנראה הראשונה בה נתגלע מאבק חריף על הנהגה לאחר פטירתו של האב המייסד שניאור-זלמן מליאדי (1812). המאבק ניטש בין 'צאצא' (בנו, דב-בער, האדמו"ר 'האמצעי' [1827-1773]) לבין 'תלמיד' (אהרן הלוי הורוויץ מסטארושילה [1828-1766]), ונשתלבו בו היבטים אישיים (מילוי מקומו של 'המייסד') ועיוניים (מי מוסמך לפרש את תורות 'המייסד' ומהי הדרך הנכונה בעבודת ה'). המחלוקת הסתיימה בניצחון היורש הגנטי, בקרע פנימי ובפילוג. מכאן ואילך קלושים היו סיכוייהם של אישים בלתי מיוחסים, שאינם נמנים עם צאצאי הצדיקים הקודמים או אינם עומדים בקשרי נישואין עם משפחותיהם, להנהיג עדה של חסידים. בין השנים 1810-1815 מתו לא רק מתנגדיה הקנאים של החסידות, אלא גם רבות מדמויות המופת של הנהגת החסידות בדור הקודם. את מקומם של אלה תפסה עתה שכבה חדשה של צדיקים, בני משפחה או תלמידים נבחרים שהגיעו לידי בשלות ופרסום.

גם מנקודת מבט ספרותית היתה שנת 1815 לנקודת מפנה. בשנה זו ראו אור לראשונה, בעברית וביידיש, שתיים מן היצירות הסיפוריות החשובות והמגובשות ביותר בחסידות: 'שבחי הבעש"ט' – קובץ הגיוגרפי של סיפורים ואנקדוטות על חיי הבעש"ט ותלמידיו, שליקט וערך השוחט דב-בער מליניץ, שחותנו אלכסנדר נמנה על חוג מקורביו של הבעש"ט; ו'סיפורי מעשיות' – אוסף של 13 סיפורים עמוסי מטען סימבולי שסיפר נחמן מברסלב לחסידיו. בתגובה לספרים אלו חיבר המשכיל יוסף פרל בשנת 1816 את הסאטירה המבריקה 'מגלה טמירין' (נדפסה בשל עיכובי צנזורה רק בשנת 1819), הנחשבת אחד הגילויים המוקדמים ביותר של

ספרות עברית מודרנית. לשלושת החיבורים הללו – שלכל אחד מהם חוברת גם גרסה ביידיש – היתה השפעה רבה על עיצוב האתוס החסידי והמשכילי ועל חידוד מסריהם ועמדותיהם של הצדדים הנצים והם משמשים עד היום אוצר בלתי נדלה למחקר עולמם ההיסטורי והרעיוני של החסידים ושל מתנגדיהם.

ג. התרחבות ופיצול (1815-1881)

ראשיתה של תקופה זו קשורה בנפילתה של 'דוכסות ורשה' (1807-1813), שנכבשה מידי פרוסיה, היתה בחסות צרפתית והתפרקה עם תבוסת צבאות נפוליאון. בקונגרס וינה (1815) חולקה פולין בפעם הרביעית ורוב שטחי פולין האתנית (כלומר, אותם שטחים שבהם היו הפולנים הילידים רוב, ושהשפה הפולנית ותרבותה היו שליטים) עברו עתה לחסות רוסית וכוננו 'פולין הקונגרסאית'. יהודי פולין ויהודי תחום המושב הרוסי מצאו עצמם שוב תחת שלטון אחד על אף הבדלים במעמד המשפטי שנותרו בעינם והבחינו בין שתי הפזורות.

התקבלותה של החסידות ברוב קהילות ישראל במזרח אירופה והפיכתה לתנועת המונים רב-דורית כפתה יצירת מנגנונים חברתיים ממוסדים וקשוחים, שעיקרם: אין 'סתם' חסיד אלא רק חסיד הקשור לצדיק או לחצר מסוימים (חסיד לובאוויץ', חסיד צאנו וכדומה). כתוצאה מכך הפכו הצדיק, בני משפחתו והממסד החצרני שסביבם למוקד הזדהות וגיבוש עיקרי. תפוצתה המהירה של החסידות הסתייעה בכך שכל חלקי הציבור היהודי המסורתי, גם ה'מתנגדים' או ה'הליטאים', השלימו עם עובדת קיומה וקיבלוה כתנועה דתית לגיטימית המשקפת נורמות התנהגות והווי דתי ראוי, אף כי שונה. העוינות הוחלפה אפוא בדו-קיום, שאפשר בדרך כלל חיים הרמוניים, אלה לצד אלה, כאשר כל קבוצה מטפחת את ייחודה.

הצורך בקביעת עמדה כלפי החסידות הביא גם להתגוונות תמונת העולם הרוחנית והחברתית של יהודי מזרח אירופה שדחו את החסידות. התחזקות עולם הישיבות ה'ליטאי' (שמעוזיו העיקריים היו בישיבות וולוז'ין ומיר) וצמיחת תנועת המוסר, הן תופעות רוחניות שיש להבינן לא רק מתוך הגיון הפנימי אלא גם כתגובה מקורית וחדשה לאתגר החסידי.

בתקופה זו – האחרונה לייסוד שושלות חדשות – החלה החסידות להתפשט במהירות בפלכי פולין הקונגרסאית והתקבלותה שם היתה בדרך כלל נינוחה וטבעית ולא עוררה התנגדות מיוחדת. למרות עדויות רבות על סכסוכים ומחלוקות בקהילות, שרבות מהן אף הובאו להכרעת השלטונות, הרי שרובם היו על רקע של תחרות כלכלית או יריבות אישית ולא על רקע רעיוני. החסידות הכתה שורשים גם בחלקיה הדרומיים של האימפריה הרוסית (פלכי רוסיה החדשה, מולדובה ובסרביה) וגם בחלקיה המזרחיים של האימפריה האוסטרית (בוקובינה, גליציה המערבית, וצפון-מזרח הונגריה) – ובכל מקום זכתה לתפוצה מרשימה.

מבחינה זו היתה התפשטותה הגיאוגרפית של החסידות מזוהה כמעט לחלוטין עם גבולותיה של שפת היידיש (ובמיוחד הדיאלקט המזרחי שלה) כשפת דיבור חיה, שכן השפעת החסידות נבלמה רק במקומות בהם הפסיקו יהודים לדבר יידיש והעדיפו את לשון המדינה (כגון הונגריה בבודפשט, צ'כית בפראג או גרמנית בפוזנן).

על רקע חילופי הדורות בהנהגה החסידית התבססו חצרות ותיקות וצמחו חצרות חדשות. התגוונותה של המפה החסידית נסתייעה גם בשיפור הניכר שחל במערכות התחבורה, בעיקר תנועת הרכבות, החל בשנות השישים, שהביא לשינויים ניכרים בחיי היומיום ולהקלת הניידות ממקום למקום, וכך הפכו גם החצרות החסידיות לנגישות יותר.

באוקראינה זכתה החסידות לאהדה עצומה, והקיפה את רוב מניינו של הציבור היהודי המסורתי. בשני העשורים הראשונים של המאה ה-19 התפרסמו במיוחד חצרותיהם של מרדכי טברסקי מצ'רנוביל (1770-1837), של משה-צבי מסאווראן (מת 1838), ושל ישראל פרידמן מרוז'ין (1796-1850), נינו של המגיד ממזריץ'. משנת 1815 הנהיג ר' ישראל הצעיר והפופולארי חצר 'מלכותית', תוך הבלטה מוחצנת של עושרו, כדרך אצילי פולין. לאחר שהואשם במעורבות ברצח מלשינים יהודים, נחקר ונאסר, נמלט ר' ישראל בראשית שנות הארבעים מרוסיה לאוסטריה, ולאחר תלאות רבות הקים מחדש חצר מפוארת בסדיגורה שבבוקובינה שמשכה אליה אלפי חסידים. כמעט כל צאצאי השושלות הללו ייסדו חצרות משלהם: שמונת בניו של מרדכי מצ'רנוביל פעלו באוקראינה, ובמיוחד נודעו דוד מטלנה (1808-1882) ויצחק מסקווירה (1812-1885); וששת בני ישראל מרוז'ין, שפעלו בגליציה, מולדובה ובסרביה, ומהם נודעו במיוחד אברהם-יעקב מסדיגורה (1819-1883) ודוד-משה מצ'ורטקוב (1827-1903). שני בתים אלה ושלוחותיהם היו לחסידויות הדומיננטיות באזורים אלה. על אף ניסיונות של השלטונות הרוסים בשנות השישים להצר את צעדי הצדיקים באוקראינה ולמנוע מהם תנועה חופשית, לא הצליחו הגבלות אלה לפגוע בהתרחבותה של החסידות. באוקראינה נתפרסמו גם חסידי ברסלב, שלאחר מות ר' נחמן הנהיגם תלמידו וסופרו הנאמן נתן שטרנהרץ מנמירוב (1780-1845). היתה זו עדה קטנה, חיונית ותוססת שעוררה תשומת לב אך גם התנגדות רבה ובשל כך נרדפה דרך קבע בידי חסידים אחרים.

ברוסיה הלבנה בלטה בייחודה חסידות חב"ד (ראשי תיבות: חכמה, בינה, דעת), שמרכזה למן שנת 1813 היה בליובאוויץ' אך היו לה שלוחות רחוקות רבות (באוקראינה, בפלכי רוסיה החדשה ובסרביה). לאחר פטירת האדמו"ר השלישי, מנחם-מנדל שניאורסון (-1866 1789), שכונה 'צמח צדק', התפצלה החסידות בין חמשת בניו בשל מאבקי ירושה, וכתוצאה מכך נוסדה חצר פורשת בעיירה קופוסט.

בפולסיה הליטאית היתה חסידות קארלין-סטולין לחצר החשובה ובראשה עמד אהרן פרלוב ('השני') מקארלין (1802-1872), נכדו של מייסד השושלת. בשל מחלוקת עם בני משפחת לוריא, משפחת גבירים תקיפה מפינסק, גורשו ר' אהרן וחצרו מקארלין (כנראה ב-1864) וקבעו את מושבם בעיירה סטולין. לחסידות זו היו ארבע שלוחות עיקריות, שהתפתחו והיו לשושלות עצמאיות, ובראשן עמדו נח מלחוביץ' (1774-1832), משה פוליייר מקוברין (1784-1858), שלמה-חיים פרלוב מקוידאנוב (1797-1862) ואברהם ויינברג מסלונים (1804-1883).

בגליציה שתחת שלטון אוסטריה התעצמה החסידות ונוסדו בה מרכזים חסידיים גדולים שמשכו אלפי מעריצים. רוב השושלות מקורן בבני דורם של 'החווה' מלובלין, המגיד מקוז'ניץ ומנחם-מנדל מרימנוב, ובמקצת תלמידיהם. נפתלי הורוויץ מרופשיץ (1760-1827), שנודע בחריפות לשונו, העמיד שושלת שחצרותיה המפורסמות היו בטְרֶנְבּוֹז'ג-דְּזִיקוֹב וברוֹזוֹדוֹב; שלום רוקח (1783-1855) ייסד את שושלת בֶּלְזָ (Belz), שהפכה לחסידות גדולה שמנהיגיה גילו מעורבות עמוקה בחיי הציבור היהודי, במיוחד בימי בנו יהושע (1825-1894); בני משפחת אייכנשטיין עמדו בראש שושלות שייצגו פן מיוחד של חסידות קבלית. הצדיקים הבולטים בשושלת זו היו צבי-הירש מז'ידיצ'וב (1763-1831; Żydaczów) ובן-אחיו יצחק-יהודה-יחיאל סְפֶרִין מקוֹמְרֶנּוֹ (1806-1874). שניהם היו מחברים פורים, מיסטיקנים מעמיקים ומנהיגים נערצים. החשוב בצדיקי גליציה היה חיים הלבֶרשטאם (1797-1876), שלמן 1830 קבע את מקומו בצאנז (Nowy Sącz). הוא שימש שם ברבנות וזכה למעמד של פוסק הלכה דגול המקובל גם על חוגים שאינם חסידיים (ספרו הנודע 'שו"ת דברי חיים'). אלפי חסידים נמשכו לחצרו והוא הנהיגם מתוך מגמה שמרנית וקנאית ששיאה היה בהחרמתם של צדיקי בית סדיגורה וחסידיהם (1869). צאצאיו ייסדו חצרות בשינאוואה, גורליץ, צְשִינּוֹב (Cieszanów) ובובוֹב (Bobowa).

אישים חשובים נוספים בחסידות גליציה היו קלונימוס-קלמן אפשטיין מקרקוב (1751?-1823), שחיבורו 'מאור ושמש' הוא מספרי היסוד של החסידות, ובנו יוסף-ברוך (1792-1867), שהתפרסם במופתיו וכונה 'היהודי הטוב' מניישטאט (Nowe Miasto); אורי מסטרליסק (1826-1757), שעמד בראש עדת חסידים שנודעו בעוניים ובסגפנותם. הוא כונה 'שרף' בשל תפילתו האקסטטאטית. תלמידו-ממשיכו היה יהודה צבי ברנדוויין מְסֶטְרֶטִין (1780-1844), שקודם להנהגתו היה שוחט; צבי-אלימלך שפירא מדינוב (1785-1841) היה רב ומקובל שחיבר ספרים רבים (הידועים בהם 'בני יששכר', 'דרך פקודיך') ולחם בקנאות בהשכלה. צאצאיו עמדו בראש חסידי מוֹנְקָאץ' שבקרפּטוֹ-רוס; מאיר מפרמישלן (1780-1850) נודע כבעל מופת ולחצרו נמשכו מעריצים רבים שביקשו ברכה, ישועה ופרנסה. צאצאיו עמדו בראש חסידי נדבורנה וקְרָצְנִיץ. דמות מיוחדת במינה היה צבי-הירש מרימנוב (1778-1846), שכונה 'משרת'. הוא הוסמך

לתפקידו בידי רבו, מנחם-מנדל מרימנוב, אך החל בהנהגת עדה רק לאחר מות נפתלי מרופשיץ (1827). הוא לא נודע בלמדנותו אלא בדבקותו הדתית. בשל כך ובשל ייחוסו החברתי ה'נמוך' (בנעוריו היה שולית חייט) עוררה הנהגתו ביקורת ותמיהה גם בקרב הצדיקים בני דורו.

בפולין הקונגרסאית עבר מרכזה הדינאמי והמתחדש של החסידות מלובלין אל פשיסחה ושלוחותיה. סביב שמחה-בונם מפשיסחה (1765-1827), תלמיד 'היהודי הקדוש' ורוקח מוסמך בהשכלתו, התרכזה חבורת חסידים למדנים, שהתסיסה את העולם החסידי במגמותיה הביקורתיות והאנרכיסטיות ומקרבה יצאו מנהיגיה החשובים של החסידות בפולין בדורות הבאים.

לאחר מותו של שמחה בונם קיבלו מקצת חסידיו את הנהגתו של תלמידו הכריזמטי מנחם-מנדל מורגנשטרן מקוצק (1787-1859), שחיזק עוד יותר את המגמות הלמדניות ודרש מעצמו ומחסידיו שלמות מוסרית קיצונית וסגנון חיים סגפני. בסוף 1839 התחולל מעין 'מרד' בחצר קוצק, כאשר מרדכי-יוסף ליינר (1801-1854) מתלמידיו החביבים של הרבי, פרש מרבו יחד עם קבוצת תלמידים בכירים. בעקבות אירועים אלה, וייתכן שאף קודם להם, החל הרבי מקוצק לנהוג בדרך מוזרה ומאיימת, הסתגר בביתו וסירב לראות איש. הסתגרות זו, שעל גבול הערעור הנפשי, נמשכה כעשרים שנה, עד מותו, ובמהלכה נסדק הליכוד הפנימי של חסידיו.

תלמידו הפורש מרדכי-יוסף ייסד בעיירה איז'ביצה שושלת חסידית שקיבלה בהנהגתו גוון רעיוני של דטרמיניזם רדיקלי בעל היבטים אנטינומיים המשתקף בספרו 'מי השילוח'. לאחר מותו הונהגו חסידיו בידי בנו יעקב (מת 1878), שבסוף ימיו העביר את חצרו לראדזין, ולאחריו בידי נכדו גרשון-חנוך (1839-1891), אישיות תקיפה, סוערת ומחדשת, שכל צעדיו עוררו תסיסה ומחלוקת. הוא התפרסם בחיבור תלמוד חדש למשניות של סדר טהרות (לסדר זה אין תלמוד כלל), ובעיקר בגילוי המחודש של דרך ייצור ה'תכלת' לציצית מדם חלזונות הדיו (חסידיו הקפידו בקנאות על מצווה זו. אך כמעט כל רבני וצדיקי הדור התנגדו לה).

תלמיד חשוב אחר שפרש מחצר קוצק ועבר לאיז'ביצה היה יהודה-ליב איגר מלובלין (1816-1888), בן למשפחת רבנים ידועה מפוזנן, שהתקרב בנעוריו לחסידות. ב-1854, לאחר מות רבו מרדכי-יוסף, שב ללובלין ושם הנהיג עדה חסידית בנוסח איז'ביצה.

בין תלמידי הרבי מקוצק שנותרו נאמנים לו גם בשנות הסתגרותו החידתית, היו גיסו, יצחק-מאיר אלטר מוורשה (1799-1866), שנודע גם כלמדן חריף וכאיש הלכה (ספריו המפורסמים נקראים 'חידושי הרי"ם'), וזאב-וולף לנדאו מסטריקוב (1807-1891). בשנת 1859, לאחר מות רבו, הנהיג יצחק-מאיר קבוצת חסידים גדולה, קבע מושבו בעיירה גורה-קלווריה ליד ורשה ובה ייסד את שושלת גור, שהיתה לחסידות הגדולה ביותר בפולין עד השואה. דוד,

בנו של הרבי מקוצק (1809-1873) המשיך בהנהגת חסידים בקוצק וצאצאיו עמדו בראש חצרות קטנות בפילוב (Piława) ובסוקולוב.

ענפים אחרים של חסידות פשיסחה יוצגו בחסידות וורקה-אמשינוב (Warka-Mszczonów), שמייסדה היה יצחק קאליש מוורקה (1779-1848), תלמידו של רבי שמחה-בונם מפשיסחה וחבר קרוב של הרבי מקוצק, שהתפרסם בפעילות השתדלנית שהנהיג לקידום האינטרסים של חסידי פולין; ובחסידות אלכסנדר שהשתלשלה מוורקה. חסידות זו נוסדה לאחר מות ר' יצחק בידי תלמידו, שרגא-פייבל דנציגר מגריצא, ששימש צדיק זמן קצר בלבד (מת 1848). אחריו עמד בראשה בנו, יחיאל (1828-1894), שקבע חצרו באלכסנדר שליך לודז' (Aleksandrów) והפך אותה לחסידות השנייה בגודלה בפולין.

צדיקים אחרים שזוהו עם בית פשיסחה-קוצק היו דוד בידרמן מללוב (1746-1814) ובנו משה (1777-1851), שבשנת חייו האחרונה עלה לארץ ישראל; יחזקאל טאוב מקוֹזְמיר (1856-1772) [Kazimierz Dolny], שנודע בחוש מוסיקלי מפותח וממנו נשתלשלה חסידות מוֹדְזִיץ שנתפרסמה בניגוניה; חנוך-הניך לוין מאלכסנדר (1798-1870), שנחשב לתלמידו המובהק של יצחק-מאיר מגור. לאחר מות רבו (1866) נסעו רבים מתלמידי גור אל חצרו באלכסנדר, אך לאחר פטירתו שבו חסידיו לחצרות גור וסוכצ'וב; יעקב-אריה גוטרמן מרדזימין (1792-1874) שהיה תלמידו של יצחק מוורקה ולאחר מותו הנהיג אלפי חסידים והתפרסם בקמעותיו ובמופתים שחולל. כמה מצאצאי 'היהודי הקדוש' שלא קיבלו את דרכו של שמחה-בונם מפשיסחה עמדו בראש חצרות חסידיות בפוריטוב (Parysów), ביחאוה, שידלובצה וקאלושין.

מול חסידות פשיסחה ושלוחותיה התגבשה אסכולה אחרת של תלמידי 'החווה', שהדגישה את הרווחה החומרית כיסוד לחיי הדת ואת מעמדו המרכזי של הצדיק כצינור לשפע האלוהי וכמי שפועל למען קיומם ורווחתם של החסידים. בין הבולטים במייצגי קו זה היו מאיר מאפטה, שהעמיד עצמו בראש מתנגדי פשיסחה; ישעיה מפשדבורז' (1758-1831); ישכר-בער מראדושיץ (1765-1843) שכונה 'הסבא הקדוש' והתפרסם במופתיו; שלמה רבינוביץ מרדומסק (1803-1866) שעמד בראש שושלת צדיקים חשובה שמשכה חסידים רבים; ואברהם לנדאו מצ'כנוב [Ciechanów] (1784-1875), אביו של זאב-וולף מסטריקוב [Stryków], שהיה הצדיק היחיד בתולדות החסידות שהקפיד להתפלל בנוסח אשכנז. קבוצה לעצמה שלא קיבלה את דרך פשיסחה היו צאצאיו של המגיד ישראל מקוֹזְניץ, שעמדו בראש חצרות בקוֹזְניץ, מוגליניצה [Mogielnica], בלנדוב [Błędów] וגרוֹדז'יסק.

בבסרביה פעלו שתי שושלות חסידיות קטנות. בראש האחת עמד אריה-ליב וורטהיים מבנדרי (מת 1854), והשנייה הונהגה בידי יוסף בן שבתי מראשקוב (מת בערך 1837). **בהונגריה** בלטה פעילותו של משה טייטלבוים (1759-1841), תלמיד 'החווה', למדן ומקובל שעסק גם

בכתיבת קמעות. בשנת 1808 היגר משיניאווה שבגליציה וקבע מקומו באויהל (Sátoraljaujhely) שבהונגריה. מעמד החסידות באזורים אלה, במיוחד בטרנסילבניה ובקרפטיים הרוסיים, התחזק רק בשנות החמישים, כאשר התגבשו מרכזים חסידיים במונקאץ', מרמרוש-סיגט וסאטמר. השפעתן של חסידויות סדיגורה, צאנו ושלוחותיהן באזורים אלה היתה רבה, אך במיוחד גדול היה כוחם של צדיקי בית ויז'ניץ (Vijnitz) שבבוקובינה. בראש שושלת זו עמד מנחם-מנדל הגר (1830-1885), שהיה בנו הצעיר של הצדיק הגליצאי חיים מקוסוב (1795?-1844) וחתנו של ישראל מרוז'ין.

בארץ ישראל הוגדר היישוב החסידי הקטן על פי 'כוללים', ששיקפו את הזיקה הגיאוגרפית ואת התלות הכלכלית בחצרות המוצא החסידיות שבמזרח אירופה: חסידי וולין וגליציה התרכזו בצפת בהנהגתו של אברהם-דב מאוורוך' (1765?-1840), שעלה לארץ בשנת 1833, ואילו חסידי רוסיה הלבנה התרכזו בטבריה. ב-1819 נוסדה קהילה קטנה בחברון שהתפתחה כמרכז לחסידי חב"ד. ההתיישבות החסידית בירושלים נתהוותה רק בראשית שנות הארבעים ביוזמת המדפיסים ישראל ב"ק מברדיצ'ב ובנו ניסן, שהיו חסידי סדיגורה ומייצגיה בארץ ישראל.

מבחינת תולדות החסידות מייצג פרק זמן זה את שלב המעבר מתנועה אחת, שבה מתקיימות עדות רבות המייצגות כיוונים רוחניים שונים או סוגים שונים של הנהגה דתית, אל אטומיזציה קיצונית, שבה מתפצלות העדות עצמן לרסיסים רבים של עדות-משנה. התפצלות זו, שנבעה על פי רוב מסכסוכים אישיים ומנטייה לפלגנות, ניכרה אמנם בחסידות כבר בתקופות קודמות, אך עתה הגיעה לשיאה. חסידים שוב לא התלכדו סביב מנהיגותו של יורש מוסכם, שכן כמעט כל אחד מצאצאי הצדיק הקודם (ולא רק בניו, אלא גם נכדיו וחתניו) ראה עצמו רשאי ומחויב 'למשוך עדה'. הביקוש הרב להנהגה חסידית איזן מן הסתם את ההיצע הרב. לצד המאפיינים היציבים, שייצגו מגמות של מיסוד מבני ושל שיגרה והיו משותפים לכל הקבוצות, העצימה ההתפצלות גם את המאפיינים הדינאמיים, ששיקפו מגמות של התפוררות וחוסר יציבות: מחלוקות עזות בין צדיקים, תחרות על לב החסידים, ויצירת מִדְרָג יוקרה עממי-פנימי הקובע את מעלתם היחסית של הצדיקים הרבים, כשלעצמם וביחס לזולתם.

תהליכי ההתפצלות שיקפו גם מגמות רוחניות וחברתיות סותרות, שתרמו להתגוונות הפסיפס החסידי: לצד הלכי רוח חדשניים, שבחלקם אף נמצאו יסודות של רדיקליזם ואף אנרכיזם, ניכרת בתקופה זו גם מגמה פסימיסטית של חזרה לערכים שמרניים קדם-חסידיים של פרישות וסגפנות, הדגשת ערכו של לימוד תורה המסורתי ונטייה לקנאות ולהחמרה הלכתית. ריבוי מאבקי הכוח האישיים, שנתלו בחילוקי דעות רעיוניים כביכול, שיקפו גם הם מגמות של שקיעה וניוון. הניסיונות להחרמת חסידות פשיסחה (בין השנים 1815-1825), רדיפת

חסידי ברסלב בשנות השלושים בידי חסידי סווראן ובשנות השישים בידי חסידי טולנה וסקווירה, או מאבקם של הצדיק חיים מצאנז ותומכיו בחסידי בית סדיגורה ושלוחותיו (המחלוקת פרצה ב-1869 ונמשכה כשנות דור), הן דוגמאות למחלוקות רבות שהסעירו ופילגו את העולם החסידי והרבני בתחום המושב הרוסי, בפולין, בגליציה ואף מחוצה להן במשך עשרות שנים.

ד. התאבנות ומאבק (1880-1918)

הפוגרומים שהתרחשו בדרום רוסיה בשנים 1881-1882 זעזעו את החברה היהודית במזרח אירופה על כל חלקיה והביאו להתעוררות חברתית ולאומית ולתמורות מפליגות כמעט בכל תחום. זרמי ההגירה הפנימית מן הכפר אל העיר הגדולה (בתוך האימפריה הרוסית והאימפריה האוסטרו-הונגרית), והחיצונית (לארצות המערב ובמיוחד לאמריקה), כמו גם הפופולאריות ההולכת וגוברת של כוחות חברתיים וזרמים רעיוניים חדשים, השפיעו גם על החסידות. עשרות רבות של צדיקים, חשובים ופחות חשובים, פעלו בתקופה זו במאות קהילות חסידיות בכל רחבי מזרח אירופה, אך תולדות החסידות במפנה המאות 19-20 כמעט שלא נחקרו. עם זאת, אין ספק שעוצמת הזעזועים שמבחוץ פגעה גם בחצר החסידית המבוצרת. תחושתם של רבים היתה כי החיים המודרניים והאווירה המהפכנית-החילונית, הסוחפים עמם בעוצמה את הציבור היהודי במזרח אירופה, יפגעו בחסידות הרבה יותר מאשר הפצת סאטירות וכתבי פולמוס או הסתייעות בשלטונות המדינה, שיטות פעולה שאפיינו את מאבקם של המשכילים בחסידים בדור הקודם.

מגמת החילון בחברה היהודית היתה האויב הגדול של החסידות. החילון שאב את כוחו הן מעליית הלאומיות היהודית המודרנית, שבמרכזה התנועה הציונית, הן מעליית הסוציאליזם היהודי, שבמרכזו תנועות פועלים יהודיות בעלות אידיאולוגיה חברתית רדיקלית. תהליכי הרוסיפיקציה והאקולטורציה אל תרבות הסביבה, שקיעת ה'שטעטל' (שהחיים המסורתיים בו זוהו יותר מתמיד עם ניוון ושמרנות), השינויים בדפוסים הכלכליים המסורתיים, התיעוש והעיוור המואצים, הצפיפות, הגידול העצום במספרם של יהודי תחום המושב (שקיזז את מספר המהגרים), העוני הגדול – כל אלה יצרו אקלים רוחני וחברתי חדש לחלוטין, מהפכני ושובר מוסכמות, שהלהיט והתסיס את האווירה הנינוחה של ימים עברו. הספרות והעיתונות החדשה, בעברית וביידיש, היתה לא רק ביטוי ליצירתיות שופעת ולמאוויים אסתטיים, אלא גם כלי עיקרי בשיח הציבורי היהודי ובגיבושו סביב רעיונות חדשים. ואולם, משיח זה נעדרו כמעט

לחלוטין נציגי האורתודוקסיה, והחסידות בתוכה. מאבקם של אלה ב'חדש' חידד את נטייתם המובנת להסתגרות ולהתגוננות והטיל על מנהיגיהם אור שמרני וקנאי.

עוצמת הקסם של החסידות הלכה ונחלשה. חצרות אדמו"רים עשירות נקלעו למצוקה כספית, מעמדו של החינוך המסורתי הישן – שלא היה בכוחו להעניק לבוגריו השכלה כללית או הכשרה מקצועית – נתערער, ואף יוקרתם של ה'למדן' או ה'חסיד' במדרג החברתי הפנימי של הקהילה היהודית ירדה פלאים. מנהיגי החסידות לא היו עיוורים נוכח המשבר הרוחני חסר התקדים ונקטו בפעולות שונות, בתחום הפוליטי-הארגוני ובתחום הרוחני-החינוכי, כדי לנסות ולבלום את הסחף.

כבר בשנת 1878, ייסדו אדמו"רים בגליציה, ובראשם יהושע רוקח מבלו, את ארגון 'מחזיקי הדת', שמטרתו היתה להיאבק במשכילי לבוב ולקדם את האינטרסים של האורתודוקסיה החסידית בכלים פוליטיים מודרניים – הם פרסמו עיתון, השתתפו בבחירות לפרלמנט האוסטרי ופעלו במסגרות השלטוניות המקובלות. אך התמורה הפוליטית הממשית בתולדות החסידות היתה עם סיומה של התקופה. מגעים שהחלו כבר בשנת 1909 והובילו לייסוד 'ההסתדרות העולמית של אגודת ישראל' (1912), הבשילו לקראת סיום מלחמת העולם הראשונה. בשנת 1916 חברה קבוצת רבנים חרדים מגרמניה אל צדיקי בית גור, מנהיגי הזרם החסידי הגדול ביותר בפולין, ויחדיו ייסדו בוורשה את השלוחה הפוליטית של 'אגודת ישראל'. אמנם, מפלגה זו ראתה עצמה מכאן ואילך פטרוניתה של היהדות החרדית כולה ואיחדה תחת כנפיה חסידים מפולין, 'מתנגדים' מליטא וניאו-אורתודוקסים מגרמניה, אך בפועל המרכיב החסידי-הפולני היה בה עיקרי, ומנהיגות התנועה שיקפה דומיננטיות זו.

התפתחות פנימית חשובה בחסידות בתקופה זו היא ייסודן של ישיבות חסידיות ברוח ערכי לימוד התורה הישנים. מוסד הישיבה זוהה עד אז דווקא עם ה'מתנגדים' או 'בעלי המוסר' בליטא, ו'אימוצו' גם בידי חצרות חסידיות קשור לא רק בשיבה אל ערכים שמרניים 'קלאסיים', אלא גם בהכרה שדרך הלימוד הישיבתית עשויה להיות תשובה הולמת לעוצמתו של תהליך החילון ולכוחו המפתה. הישיבות החסידיות הראשונות נוסדו בראשית שנות השמונים בווישניצה שבגליציה בידי שלמה הלברשטאם (1847-1905), נכדו של חיים מצאנז ומייסד שושלת בובוב, ובסוכצ'וב שבפולין הקונגרסאית בידי אברהם בורנשטיין (1839-1910), חתנו של הרבי מקוצק, שנודע כלמדן וספריו ('אבני נזר', 'אגלי טל') נלמדים גם בעולם הישיבות הלא-חסידים. מכאן ואילך נוסדו ישיבות קטנות או גדולות כמעט בכל חצר חסידית, וידועה במיוחד ישיבת 'תומכי תמימים' שנוסדה בליובאוויץ' (1897) ביוזמת האדמו"ר החמישי שלום-דב שניאורסון (1860-1920) הקמת ישיבות חסידיות היתה ביטוי לתהליכי האורתודוקסיוצייה שהביאו לטשטוש מתמיד של הניגודים הדתיים בין חסידים, לא-חסידים ומתנגדים, והפכו

אותם למה שיכונה לימים 'חברה חרדית' – קואליציה רופפת של קבוצות שונות ואף מנוגדות הלוחמות במשותף בגילויי ההשכלה, המודרנה והחילון.

בפולין בלטו בתקופה זו מנהיגי שלוש השושלות הגדולות – גור, סוכצ'וב ואלכסנדר – שהדגישו ערכים מסורתיים של תלמוד תורה והחמרה הלכתית והקנו לחסידות הפולנית גוון למדני-תורני. את חסידי גור הנהיגו האדמו"ר השני יהודה-ליב אלטר (1847-1905), שהיה נכדו של מייסד השושלת והתפרסם בחיבורו 'שפת אמת', ובנו ויורשו אברהם-מרדכי אלטר (-1948 1866), שהיה בין מייסדי 'אגודת ישראל' והרוח החיה בה. חסידות סוכצ'וב, שנוסדה בשנת 1870, הונהגה בידי אברהם בורנשטיין, ולאחר פטירתו (1910) בידי בנו שמואל (1855-1926). בראש חסידי אלכסנדר עמד מ-1894 ירחמיאל-ישראל-יצחק דנציגר (1854-1910) וממשיכו היה אחיו שמואל-צבי (מת 1923).

דמות מיוחדת במינה בעולמה של החסידות המאוחרת היה צדוק הכהן מלובלין (1823-1900), תלמיד איז'ביצה, שהחל להנהיג חסידים רק לאחר פטירת רבו יהודה ליב איגר. הוא נודע כסופר פורה שחיבר ספרים רבים של הגות חסידית-קבלית מקורית (בהם 'צדקת הצדיק', 'פרי צדיק', 'רסיסי לילה'), ואלה זכו לתהודה רבה גם מחוץ לעולם החסידי.

ה. תמורות וחורבן (1918-1945)

אירועי מלחמת העולם הראשונה והתפוררותן של האימפריות הרב-לאומיות – אוסטרו-הונגריה מכאן ורוסיה הצארית מכאן – המיטו חורבן פיסי על כמה ממרכזי החסידות הגדולים באוקראינה, בפולין ובגליציה (למשל, חצרות סדיגורה, צ'ורטקוב או בלז). הצדיקים, בני משפחתם ופמלייתם, נאלצו לעקור ממקומם ולגלות לארצות אחרות או לערים גדולות (כמו וינה). מעתק החצרות מן העיר הקטנה אל העיר הגדולה הוא מסימניה של תקופה זו.

מלחמות האזרחים באוקראינה, המהפכה הקומוניסטית וכינון המשטר הסובייטי שסגר את גבולות המדינה הביאו לחיסול כמעט מוחלט של הפעילות החסידית בתחומי ברית-המועצות. החסידות היחידה שהצליחה לשמור על פעילות מחתרתית גם תחת ידו הקשה של השלטון האנטי-קלריקלי היתה חב"ד. מאות חסידי ברסלב בפולין, שנשללה מהם היכולת להתכנס כמנהגם בימי ראש השנה על ציון קברו של ר' נחמן באומן שבאוקראינה, העבירו את מקום 'הקיבוץ הקדוש' לעיר לובלין. הם התארחו והתפללו באולמיה המרווחים של 'ישיבת חכמי לובלין', ונהגו מחסותו של ראש הישיבה מאיר שפירא, שהיה בעצמו רב חסידי.

אך גם בפולין העצמאית לא הצליחה החסידות להתאושש ממצוקותיה, אף שלמראית עין שבו כמה ממרכזיה לפרוח בכמות ובאיכות, במיוחד בערים הגדולות (ורשה ולודז') ובעיירות הבינוניות. חסידויות 'פולניות' מובהקות כמו גור או אלכסנדר, ששילבו יראת שמים חסידית עם

מסורת של מעורבות פוליטית עמוקה בעסקי הציבור היהודי, משכו אמנם אלפים רבים של חסידים ומעריצים, אך גם אלה לא יכלו לעמוד בפרץ החילון, הסוציאליזם והציונות (כולל הציונות הדתית), שסחף את רוב הנוער היהודי במזרח אירופה.

כתגובת נגד לאיום הכפירה החילונית והציונות התבצרה החברה החרדית (והחסידות בכללה), במיוחד בגליציה ובהונגריה, בעמדות מחמירות ושמרניות יותר מאי פעם. מנהיגי החסידות בתקופה זו, שגם הכתיבו במידה רבה את הנימה הקנאית, היו אדמו"רי בלז, צאנז, סאטמר ושלוחותיהם, שהתנגדו לא רק לציונות אלא גם ל'אגודת ישראל' החרדית. בלטו בהם מנהיגים הנערץ של חסידי בלז, ישכר-דוב רוקח (1854-1926) ויריבו המושבע חיים-אלעזר שפירא ממונקאץ' (1872-1937), שמשנת 1914 הנהיג את חסידי קרפטו-רוס ואף הוא נודע כלמדן דגול וכאיש ריב ומדון.

דמות קנאית במיוחד היה יואל טייטלבוים (1887-1979). בשנת 1934 התיישב בסאטמר ובזכות פעלתנותו הנמרצת כרב, ראש ישיבה וצדיק ובכוח אישיותו הכריזמטית הפך לדמות חסידית נערצת בטרנסילבניה. בשנת 1944 ניצל מידי הגרמנים בזכות רכבת ההצלה 'הציונית' שארגן ישראל קסטנר. הוא הגיע לשווייץ וממנה לארץ ישראל ולאחר שהות קצרה יצא לארצות הברית שם הקים מחדש את חצרו, הפך אותה לחסידות הגדולה ביותר שלאחר השואה והמשיך במרץ בלתי נלאה במאבק נגד מדינת ישראל. בין המתנגדים החריפים לציונות ול'אגודת ישראל' היה גם יוסף יצחק שניאורסון מליובאוויץ' (1880-1950), שהנהיג את חסידי חב"ד ברוסיה הסובייטית. הוא נאסר ב-1927 ולאחר שחרורו החל במסע נדודים בערי רוסיה, לטביה ופולין שבסופו הגיע לניו-יורק (1940) ובה הקים מחדש את חצרו.

דמות חסידית מקורית היה אהרן ראט מברגסס (1894-1947) שעמד בראש עדה חסידית חדשה וקיצונית שכונתה 'שומרי אמונים' ומרכזיה היו בסאטמר, ברגסאס וירושלים. חסידיו קיבלו על עצמם כללי התנהגות וצניעות מחמירים והתפרסמו בקנאותם ובעמדותיהם האנטי ציוניות.

אימי השואה ומימושה השטני של תוכנית 'הפתרון הסופי' פגעו ביהדות החרדית בכלל ובחסידי פולין בפרט פגיעה אנושה. על הרציחות, השריפות והעינויים נוספו גם מבוכה תיאולוגית קשה, חיפוש נואש אחר ההשגחה האלוהית, הכאה על חטא וניסיונות לצידוק הדין. לצד אמונה לזהטת הצטברו גם תחושות של מרירות, אשמה ופקפוק בשיקול דעתם של מנהיגים חסידיים, שקודם לשואה בוזו לציונים והטיפו לחסידיהם בזכות החיים בגלות, אך לא היססו לנצל שעת כושר וברחו בשעת הסכנה.

גם בימי השואה עצמה נשמעו קולות חסידיים ייחודיים. בולט בהם ספר 'אש קודש', שבו כונסו דרשות שהשמיע קלונימוס-קלמיש שפירא מפיסאצ'נה (1889-1943) באוזני חסידיו

בגטו ורשה ומהן משתקפים אימי הזמן מבעד לפרספקטיבה חסידית מפוכחת ומיוסרת. 'אם הבנים שמחה', חיבורו של ישכר-שלמה טייכטל מסלובקיה (1885-1945), הוא ביטוי נדיר של חשבון נפש אישי וציבורי שנערך בעצם ימי השואה (בודפשט 1943). טייכטל, רב, ראש ישיבה וחסיד נאמן, שבעצמו היה יריב לציונות, לא היסס להטיח דברים קשים נגד צדיקי זמנו על עמדותיהם הקנאיות נגד התנועה הלאומית והציונות, שהביאו להחמצת ההזדמנות להציל את העם היהודי מכיליון.

1. שיקום והתחדשות (1945-2000)

חורבן מרכזי החסידות בימי השואה, במיוחד בפולין ובהונגריה, סימן את סופה ההיסטורי של החסידות כחוויה יהודית על אדמת מזרח אירופה. מכאן ואילך שייכות תולדות החסידות לאותן ארצות שבהן הצליחו שרידיה שניצלו מהתופת לשקם את עדותיהם, במיוחד במזרח ארצות-הברית ובמדינת ישראל. על אף האופי המזרח אירופי המובהק המושרש בחסידות הצליחו מנהיגיה ונאמניה להשתלב במציאות פוליטית וכלכלית חדשה לחלוטין ולנצלה למאמצי התבססות מחודשים. במהלך שנות החמישים, ובזכות שורה מרשימה של מנהיגים כריזמטיים ובעלי כושר ארגון שידעו להפיח אמונה וביטחון עצמי בקרב נאמניהם, הצליח עולם החסידות לבנות עצמו מחדש ובתוך דור אחד לחזור ולהתבסס מבחינה רוחנית, חברתית ודמוגרפית. בכך הוכיחה החסידות שוב את כושר הישרדותה המופלא ואת מידת החיוניות והיצירתיות הגנוזים בה.

למרות השינויים העצומים שהתחוללו בחסידות בתקופה זו הרי שסממניה המזרח אירופיים ניכרים בה עד היום, הן בשמות החצרות השונות שעדיין משמרים את שמה של העיריה המזרח אירופית שבה היה מרכז ההיסטורי של עדתם, הן בגינוני הלבוש החיצוני, במסורת הקולינארית ובהווי הדתי, אך בעיקר בלשון יידיש שעדיין מתפקדת כלשון דיבור חיה עיקרית בקרב רוב העדות החסידיות.

מאז נפילת השלטון הקומוניסטי מתבטאת זיקתם של החסידים למזרח אירופה בארגון מסעות ריטואליים לקברי צדיקים ולאתרים היסטוריים הקשורים בחסידות, ובפעילות נמרצת של שיקום מצבות צדיקים (המכונות בחסידות 'ציון' או 'אוהל'). לפריחה מיוחדת במינה זוכות העיירות האוקראיניות מז'יבוז' – מקום קבורת הבעש"ט וכמה מתלמידיו וממשיכיו, ואומן – מקום קברו של נחמן מברסלב, שמהווה, במיוחד בימים נוראים, אתר עלייה לרגל לאלפי מבקרים, שרבים מהם כלל אינם חסידי ברסלב. בעיירות אלה אף נבנו בתי מלון חסידיים כדי לקלוט את המבקרים הרבים.

ברוסיה, באוקראינה ובמדינות הבלטיות פעילים גם היום שליחים חסידיים, בעיקר אנשי חב"ד וקארלין, אך פעילותם מכוונת לחיזוק חינוכי ודתי כללי של הקהילה היהודית ולא לשם יצירת עדות חסידיות חדשות.

Bibliography

Aaron Zeev Aescoly, Ha-hasidut be-Polin (revised edition; Jerusalem, 1998); Yitzhak Alfassi, Ha-hasidut mi-dor le-dor (Jerusalem, 1995); David Assaf, Israel Bartal, Immanuel Etkes, and Elchanan Reiner, eds., Be-ma'agalei hassidim: Kovets mehkarim le-zikhro shel Mordecai Wilensky (Jerusalem, 1999); David Assaf, ed., Bratslav: An Annotated Bibliography (Jerusalem 2000); idem, The Regal Way: The Life and Times of Rabbi Israel of Ruzhin (Stanford, 2002); idem, ed., Zaddik ve-edah: Hebetim historiyyim ve-hevratyyim be-heker ha-hasidut (Jerusalem, 2001); Israel Bartal, Rachel Elijor and Chone Shmeruk, eds., Zaddikim ve-anshei ma'ase: Mehkarim be-hasidut Polin (Jerusalem, 1994); Martin Buber, Tales of the Hasidim, I-II (New York, 1991); Joseph Dan, Ha-sipur ha-hasidi (Jerusalem, 1975); Simon M. Dubnow, Toldot ha-hasidut (Tel Aviv, 1930-31); Immanuel Etkes, Ba'al ha-shem: Ha-Besht – Magia, mistika, hanhagah (Jerusalem, 2000); Abraham Joshua Heschel, The Circle of the Baal Shem Tov: Studies in Hasidism (Chicago, 1985); Gershon D. Hundert, ed., Essential Papers on Hasidism: Origins to Present (New York, 1991); Arthur Green, Tormented Master: A Life of Rabbi Nahman of Bratslav (University, 1979); Moshe Idel, Hasidism: Between Ecstasy and Magic (Albany, 1995); Norman Lamm, ed., The Religious Thought of Hasidism: Text and Commentary (New York, 1999); Hayyim Lieberman, Ohel Rahel, I-III (New York, 1980-1984); Naftali Loewenthal, Communicating the Infinite: The Emergence of the Habad School (London, 1990); Raphael Mahler, Hasidism and the Jewish Enlightenment. Their Confrontation in Galicia and Poland in the First Half of the Nineteenth Century (Philadelphia, 1985); Allan Nadler, The Faith of the Mithnagdim: Rabbinic Responses to Hasidic Rapture (Baltimore, 1997); Mendel Piekarcz, Bi-yemei tsemihat ha-hasidut: Megamot ra'ayoniyot be-sifrei derush u-musar (Jerusalem, 1978); idem, Hasidut Polin: Megamot ra'ayoniyot bein Shtei ha-milhmot u-vi-gzerot tav-shin – tav-shin-hei ('ha-sho'ah') (Jerusalem, 1990); Tzvi M. Rabinowicz, ed., The Encyclopedia of Hasidism (Northvale, 1996); Wolf Zeev Rabinowitsch, Lithuanian Hasidism from its Beginning to the Present Day (London, 1970); Ada Rapoport-Albert, ed., Hasidism Reappraised (London, 1996); Moshe Rosman, Founder of Hasidism: A

Quest for the Historical Ba'al Shem Toy (Berkeley, 1996); Abraham Rubinstein, ed., Prakim be-torat ha-hasidut u-ve-toldoteha (Jerusalem, 1978); Rivka Schatz Uffenheimer, Hasidism as Mysticism: Quietistic Elements in Eighteenth Century Hasidic Thought (Jerusalem, 1993); Joseph Weiss, Mehkarim be-hasidut Bratslav (Jerusalem, 1975); idem, Studies in Eastern European Jewish Mysticism (Oxford, 1985); Aaron Wertheim, Law and Custom in Hasidism (Hoboken, 1992); Mordecai Wilensky, Hasidim u-mitnagdim, I-II (revised edition; Jerusalem, 1990).